

Cena 3,95 zł

STAROŻYTNE CYWILIZACJE 31 ETIOPIA

Podróż przez tysiąclecia

PRAPOCZĄTKI

NAJSTARSZE DZIEJE

**HISTORIA PAŃSTWA
AKSUMSKIEGO**

**OD EZANY PO SCHYLEK
AKSUMU**

**MONUMENTALNA
ARCHITEKTURA**

**W KRĘGU PRAWD
I LEGEND**

RELIGIE

SZTUKA

indeks 360945
3 11
ISBN 83-7235-780-3
9 780311 723578
Cena 3,95 zł brutto VAT 8%

AMER.COM
COLLECTION

Starożytne cywilizacje stanowiły kolebkę, w której zaczęła się kształtować nasza dzisiejsza tożsamość kulturowa. Bez ich poznania nie jesteśmy w stanie odnaleźć swoich korzeni historycznych i w pełni zrozumieć własnej tradycji. Co dwa tygodnie kolejne numery „Starożytnych Cywilizacji” przybliżą Czytelnikom historię życia codziennego, kulturę i sztukę krain i ludów szeroko rozumianej Starożytności.

HISTORIA

PRAPOCZĄTKI 3

NAJSTARSZE DZIEJE 4-5

HISTORIA PAŃSTWA AKSUMSKIEGO 6-7

OD EZANY PO SCHYLEK AKSUMU 8-9

MONUMENTALNA ARCHITEKTURA 10-13

LUDZIE I ICH ŻYCIE W KRĘGU PRAWD I LEGEND 14-15

NAUKA I KULTURA RELIGIE 16-17

SZTUKA 18-20

CHRONOLOGIA 21

Warunki prenumeraty:

Koszt prenumeraty 26 numerów wynosi 70 zł, natomiast 52 numerów - 140 zł. W jednej przesyłce będą wysyłane łącznie 2 numery „Starożytnych Cywilizacji”.

Prenumeratę można zacząć od dowolnego numeru (również od pierwszego).

Prosimy o czytelne zaznaczenie na przelewie tytułu pisma i numeru rozpoczynającego prenumeratę oraz danych prenumeratora.

Blankiet na wpłatę można wydrukować na stronach WWW w Internecie pod adresem: <http://www.amercom.com.pl>

Numer konta: Bank Zachodni WBK SA
oddział I w Poznaniu 10901463-35187-128-00-0

W sprawie zakupu egzemplarzy archiwalnych prosimy kontaktować się z wydawcą, tel. (061) 85-15-147, e-mail: prenumerata@amercom.com.pl

Wszelkie opinie i uwagi o piśmie prosimy przysyłać na adres: opinie@amercom.com.pl

Na stronie tytułowej: *Etiopski krzyż procesyjny na tle wzgórz Wyżyny Abisyńskiej.*

Foto: FontShop, East News, Corel Stock Photo Library.

ISBN serii: 83-7235-712-9

Wydawca: **Polskie Media Amer.Com SA**
ul. Grochowe Łąki 6, 61-752 Poznań
tel. (0-61) 85-15-147, fax (0-61) 85-60-915
www.amercom.com.pl
prenumerata@amercom.com.pl

Redakcja i skład:
Media Plus sp. z o.o.
ul. Białostocka 24, 03-741 Warszawa
tel. (0-22) 670-00-40, 670-44-36
Biuro reklamy:
tel. (0-22) 670-00-40, 670-44-36

Redaktor naczelny: Bogusław R. Zagórski
Opracował: Andrzej Leligdowicz
Skład: Krzysztof Surała
Redakcja: Bożena Halusczyńska, Krzysztof Jaśnicki

W następnym zeszycie:

Fenicjanie

Seria „Starożytne Cywilizacje” obejmie m.in. niżej wymienione tematy - niektórym z nich poświęcimy więcej niż jeden zeszyt:

Baltowie
Birma
Chiny
Cypr
Czarna Afryka
Dakowie
Egipt
Etruskowie
Fenicjanie
Grecja
Hetyci
Hunowie
Iberowie
Indie
Indonezja
Izrael
Japonia
Kambodża
Kartagina
Koptowie
Korea
Libijczycy
Meroe
Mitanni
Nubia
Olmekowie
Persowie
Roma christiana
Rzym
Scytowie
Tajlandia
Trakowie
Turcy
Twórcy megalitów
Tybet
Wietnam

W serii ukazały się już następujące numery:

1. Egipt I; 2. Rzym I; 3. Arabia I; 4. Egipt II;
5. Majowie; 6. Grecja I; 7. Rzym II; 8. Asyria;
9. Aztekowie; 10. Początki chrześcijaństwa;
11. Sumerowie; 12. Grecja II; 13. Arabia II;
14. Izrael I; 15. Egipt III; 16. Elam; 17. Grecja III;
18. Babilonia; 19. Inkowie; 20. Grecja IV;
21. Celtowie; 22. Dolina Indusu; 23. Rzym III;
24. Słowianie; 25. Grecja V; 26. Germanowie;
27. Indie I; 28. Rzym IV; 29. Syria;
30. Grecja VI; 31. Etiopia.

PRAPOCZĄTKI

Badania nad genozą społeczeństwa wskazują na obszary środkowowschodniej Afryki jako centrum procesu ucłowieczenia. Ważną rolę w tych dziejach odgrywały niektóre regiony Etiopii.

Warunki naturalne

Prawie całą powierzchnię kraju stanowi zrębowa wyżyna wysokości 2000-3000 m n.p.m. Jest ona przecięta Rowem Abisyńskim należącym do systemu Wielkich Rowów Afrykańskich, ciągnącym się w poprzek kraju, od granicy z Kenią aż do rejonu tzw. Trójkąta Afaru na północnym wschodzie, obejmującego Kotlinę Danakilską (jeden z najgorętszych obszarów Ziemi). Rzeźba terenu przyczyniała się do izolacji Etiopii od świata zewnętrznego i sprzyjała trwałości miejscowej kultury.

Etiopia kolebką człowieka współczesnego?

Na obszarze Etiopii znajduje dobitne potwierdzenie pochodzenia rasy ludzkiej z Afryki. Reprezentowane są tu wszystkie okresy rozwoju człowieka od form najwcześniejszych. Szczątki kopalne pierwszych hominidów należą do najstarszych znalezionych na Czarnym Kontynencie. W 1993 r. n.e. międzynarodowy zespół badaczy wydobyl w miejscowości Aramis fragmenty kilku prymitywnych osobników wykazujących cechy ludzkie i małpie. Stworzenia te, którym nadano nazwę *Ardipithecus ra-*

Wyżynny krajobraz prowincji Ilubabor, znajdującej się w południowo-zachodniej części Etiopii.

midus, przemierzały Afrykę około 4,5 miliona lat temu, w okresie bardzo bliskim rozdzielenia małp i ludzi. W Afarze odkryto szczątki kopalne gatunku *Australopithecus afarensis*, wykazującego bardzo wczesne cechy człokopodobne. Dwie czaszki typu współczesnego znad rzeki Omo, datowane na niespełna 130 000 lat, wskazują na południowo-zachodnią Etiopię jako miejsce, w którym mogło dojść do powstania fizycznej formy człowieka współczesnego.

Środkowa epoka kamienia

Z rejonu jezior leżącego w południowej części Rowu pochodzą liczne znaleziska z afrykańskiego okresu środkowej epoki kamienia. Prehistoryczne przemysły wytwarzające narzędzia wiórowe, głównie z obsydianu, odkryto w dwóch oddalonych od siebie regionach - dolinie rzeki Awasz na wschód od Addis Abeby i schronisku skalnym w Gobedrze, 4 km na zachód od Aksumu, gdzie około 8000 r. p.n.e. zastąpiły je narzędzia mikrolityczne. Znaleźiska, należące do ludności prowadzącej na wpol osiadły tryb życia, znane są też z prowincji Harer i z regionu jeziora Tana. Około V tysiąclecia p.n.e. udomowiono niektóre rośliny (np. bananopodobną *ensete*) i takie zwierzęta, jak owce, kozy, bydło oraz osły. Przedstawienia bydła pojawiają się we wczesnym malarstwie naskalnym z Erytrei. W Gobedrze odkryto ceramikę datowaną na okres od połowy V do III tysiąclecia p.n.e.

Dolina rzeki Omo - prawdopodobna kolebka człowieka współczesnego.

NAJSTARSZE DZIEJE

Etiopia ma za sobą długą, liczącą blisko 3000 lat historię. To jedyny kraj afrykański, który w swoich dziejach, z wyjątkiem bardzo krótkich okresów obcych inwazji, zachował niepodległość. Unikalny status tamtejszej kultury polega na tym, że chociaż uformowała się w subsaharyjskiej Afryce, to różni się od sąsiednich. Stanowi transplantację cywilizacji południowoarabskiej na ten kontynent, która zmieszała się następnie z elementami afrykańskimi. Początki Etiopii zwykło się utożsamiać z założeniem Aksumu, prężnego ośrodka miejskiego, który podporządkował sobie obszerne tereny, znane jako państwo aksumskie.

Wodospady na rzece Awasz; w jej dolinie odkryto prehistoryczne narzędzia z odtłupków krzemienych.

Nazwa

Nazwa Abisynia pochodzi od „Habesz”, jednego z semickich plemion przybyłych z Półwyspu Arabskiego, które zasymilowały się z miejscową ludnością kuszycką, natomiast nazwa Etiopia (greckie *aithiopes* - brunatne twarze) przyjmowała się stopniowo. W XIX w. n.e. w Europie określano tak terytoria Afryki Północno-Wschodniej (Sudan, Nubia i Etiopia właściwa).

Między zachodem a wschodem

Ostatnie badania wykazały, że przedaksumska cywilizacja w Etiopii zawdzięcza pewne aspekty rozwoju wpływom zachodnim pochodzącym z Nubii, w szczególności tzw. Grupie C z jej północnej i kulturze Karmy z jej południowej części (2. połowa III i 1. połowa II tysiąclecia p.n.e.) oraz późniejszym wpływem z pań-

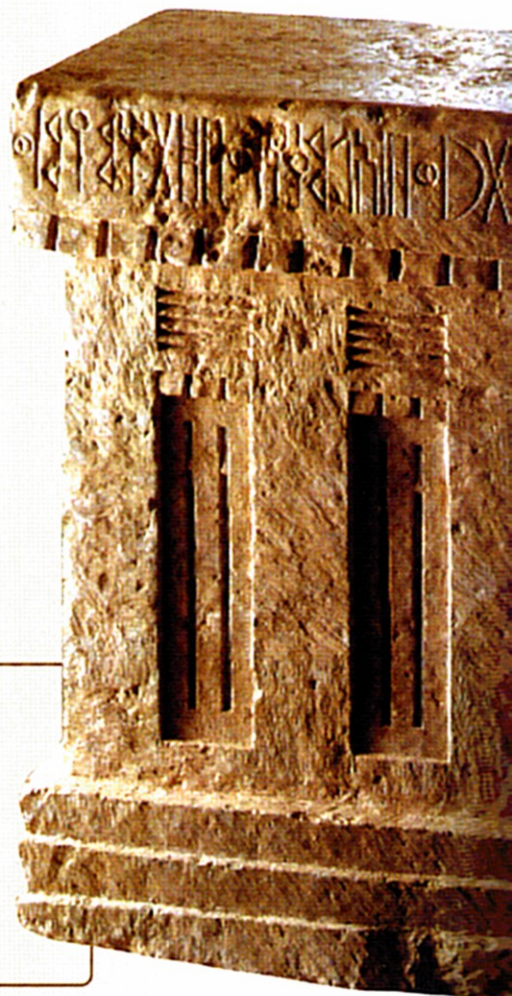
stwa Meroe. Susza i pogarszające się warunki ekologiczne w strefie pasa sawann zmusiły część ludności do przemieszczenia się w 2. połowie II tysiąclecia p.n.e. na lepiej nawodnione obszary górskie, dokąd przenieśli też pewne tradycje kulturowe. Rzuca to nowe światło na stosunki panujące na tym obszarze przed powstaniem państwa aksumskiego.

Świadectwem wczesnych kontaktów Sudanu i Etiopii z obszarami położonymi po drugiej stronie Morza Czerwonego jest istnienie handlu obsydianem. Oprócz tego niezwykle interesujące są wyniki badań prowadzonych w delcie rzeki Gasz (Al-Kasz) na pograniczu sudańsko-etioipskim. Na stanowisku Mahal Teglinos w

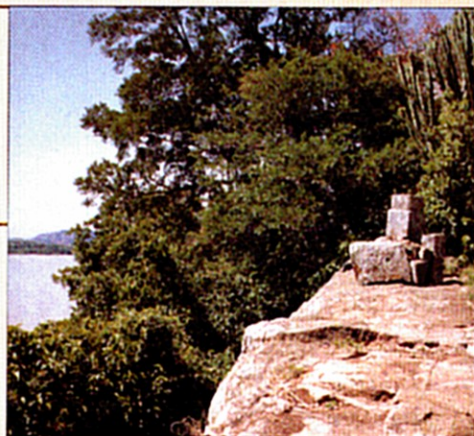
Formy architektoniczne przeniesione z Arabii Południowej rozpowszechniły się w sakralnym budownictwie etiopskim. Ołtarz Almakaha w Maribie to wzorzec twórczo rozwinięty w sztuce aksumskiej.

poblizu Kassali odkryto pozostałości społeczności z końca III i początku II tysiąclecia p.n.e. Ludność zajmowała się myślistwem, rybołówstwem, zbieractwem, a także po trosze rolnictwem i hodowlą. Pojawiła się hipoteza, że może to tutaj należy poszukiwać legendarnego państwa Punt, do którego wysyłali ekspedycje starożytni Egipcjanie, a najbardziej znana jest wyprawa, która wyruszyła z inicjatywy królowej Hatszepsut.

Najnowsze odkrycia zwracają uwagę na istotne czynniki biorące udział w kształtowaniu się pierwszych państw na

Grupa kamieni pochodzących prawdopodobnie z ołtarza przedchrześcijańskiego w rejonie jeziora Tana.

wyżynnych obszarach Etiopii. Sugerują one, że z końcem II i początkiem I tysiąclecia p.n.e. wschodnia część wyżyny Tigras stanowiła część szerokiego kompleksu kulturowego obejmującego zarówno wybrzeża afrykańskie, jak i południowoarabskiej Tihamy.

Semiccy przybysze

Niewiele wiadomo o kulturze bezpośrednio poprzedzającej powstanie państwa Aksumu. Rozkwit starożytnej cywilizacji etiopskiej jest wiązany z wpływami z Półwyspu Arabskiego. Przypuszczalnie w połowie ostatniego tysiąclecia p.n.e. z tego obszaru przybyły do północnej Etiopii, zamieszkaanej przez ludy kuszyckie, większe grupy sabejskie, które posługiwały się językiem semickim. Zastąpiły one społeczność uprawiającą przez ostatnie tysiąc lat mieszaną gospodarkę rolniczo-hodowlaną ze znajomością pługa, uprawy pszenicy i jęczmienia, a także lokalnych odmian zbóż. Ich długogorie bydło z charakterystycznym garbem kontrastowało wyraźnie z krótkorogą rasą z Arabii.

Zanim pojawili się przybysze, do północnej Etiopii docierała już miedź z Doliny Nilu. Z kolei sabejskim imigrantom

Etiopczycy zawdzięczali znajomość żelaza, na co wskazuje fakt, że używana we współczesnych kuszyckich językach nazwa tego metalu jest pochodzenia semickiego. Imigranci około V w. p.n.e. wpro-

brze obrobionych dużych bloków kamiennych ułożonych na stopniowanym cokole. Rzeźby wykonano w stylu południowoarabskim, a inskrypcje zapisano himjaryckim pismem sylabicznym, czyta się je w układzie zwanym bustrofedon, tj. na przemian od strony lewej do prawej. Z tradycji sabejskiej pochodzi używanie motywu globu wpisanego w półksiężyc, symbolu boga księżyca, Almakaha. Odkryto też przedmioty z brązu i żelaza, m.in. narzędzia, broń, a także pieczęcie lub żelazne stemple do znakowania bydła, noszące skrócone imiona właścicieli.

Osiągnąwszy stabilizację ekonomiczną, Osadnicy z Arabii Południowej rozpoczęli ekspansję terytorialną w kierunku południowo-zachodnim. Jednocześnie

wadzili piśmienną kulturę miejską na żyznych wyżynach prowincji Tigre. Jednym z wczesnych ośrodków była Jeha w pobliżu Adwy, gdzie w doskonałym stanie zachowała się świątynia zbudowana z do-

trwał proces uniezależniania się od południowoarabskiej ojczyzny oraz kształtowania samodzielnego, odrębnego organizmu społecznego i kulturowego. Wyrazem tego są zmiany zachodzące w przedstawieniach religijnych. W miejsce sabejskich posągów boga Almakaha pojawił się garbaty byk, a inskrypcje zastępowano napisami w archaicznym piśmie etiopskim i języku gyyz. Miejscowych władców zaczęto tytułować *nyguse negest*, czyli „władca władców”, w ten sposób zastępując południowoarabski termin *mukarriba*.

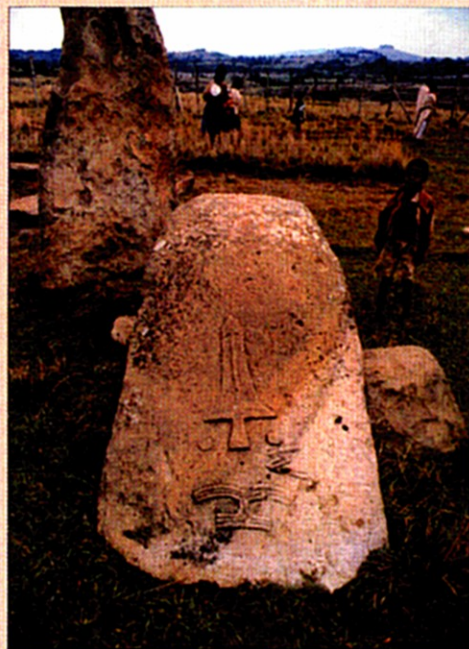

Starożytna Jeha jest obecnie niewielką wioską. Widok na doskonale zachowaną świątynię z V-IV w. p.n.e.

HISTORIA PAŃSTWA AKSUMSKIEGO

Cywilizacja stworzona przez potomków południowoarabskich przybyszów osiągnęła szczyt rozwoju w IV w. n.e., kiedy za panowania króla Ezany wprowadzono chrześcijaństwo. Od początku naszej ery ośrodkiem władzy było miasto Aksum, leżące w zachodniej części prowincji Tigray - stolica pierwszego państwa etiopskiego.

HISTORIA

Wyobrażenie magicznej triady i miecza na steli z Tiji.

grecki geograf i podróżnik Kosmas Indikopleustes (Indopływca) w swoim dziele *Topographia Christiana* („Chrześcijańska topografia”). Odwiedził on m.in. Adulis i pierwsze etiopskie państwo, Aksum, którego handel - jak twierdził - sięgał na południowy zachód do Sasu (krainy lokalizowanej w dolinie Nilu Błękitnego), a na północny wschód - do Persji, Cejlonu i kraju Heftalitów (Białych Hunów) w północnych Indiach.

Powstanie państwa

Przejęciu od okresu sabejskiego (zwanego też protoaksumskim) do aksumskiego towarzyszył stopniowy upadek kultury południowoarabskiej, który przyczynił się do powstania wielu drobnych państewek skupionych wokół ośrodków miejskich. Jednym z nich był Aksum, leżący około 50 km na południowy zachód od Jehy - miasta założonego około V w. p.n.e. przez plemiona przybyłe z Arabii Południowej. Jego mieszkańcy wkrótce w znacznym stopniu skolonizowali zachodnią część płaskowyżu Tigre.

Nowe dzieje, zwane przedchrześcijańskim okresem Aksumu (I-IV w. n.e.), cechuje wzrost znaczenia ekonomicznego i politycznego oraz rozkwit kultury formowanej przez różnorodne grupy imigrantów przemieszane z ludnością miejscową.

Wapienna stela znaleziona w Maribie mówi o podbojach i panowaniu Abrahę, etiopskiego namiestnika w Jemieniu; marzec 549 r. n.e.

Dynamiczne przemiany doprowadziły do powstania w I w. n.e. królestwa aksumskiego, które na kilka wieków stało się największą potęgą w tym regionie. Choć utrzymały się silne wpływy sabejskie,

Źródła

Szczegóły dotyczące politycznej i militarnej historii Aksumu można wyczytać w starożytnych źródłach. Najstarsze to podręcznik handlowy zatytułowany *Periplus maris Erythraeis* („Żegluga po Morzu Erytrejskim”), który większość badaczy jest skłonna datować na połowę I w. n.e., i „Geografia” Klaudiusza Ptolemeusza - ta relacja odnosi się do połowy II w. n.e. Jak wynika z Periplusa, Aksum już w I w. n.e. za panowania pierwszego znanego władcy, Zoskalesa, był znaczącym państwem, mającym dostęp do morza przez port w Adulisie, na południe od dzisiejszej Massawy, przez który utrzymywano kontakty handlowe ze wschodnią częścią Imperium Rzymskiego. Z opisów podróżników greckich odwiedzających w tym okresie państwo aksumskie wynika, że jego władcy ulegli w znacznym stopniu hellenizacji i posługiwali się płynnie językiem greckim.

Najcenniejszych informacji o państwie aksumskim w V i VI w. n.e. dostarcza

Pole Gudit - jego nazwa pochodzi od imienia pogańskiej królowej Judyty, która w X w. n.e. zniszczyła miasto Aksum, kładąc kres wpływom semickim.

w szczególności w architekturze monumentalnej, to kultura aksumska łączyła cechy południowoarabskie z lokalnymi etiopskimi, tworząc nową jednostkę etniczną, obejmującą coraz rozleglejszy obszar. Do III w. n.e. Aksum umacniał znaczenie ekonomiczne i polityczne, a intensywnie rozwijający się handel wprowadził go w sferę wpływów helleńskich, dominujących wówczas w rejonie Morza Czerwonego.

Wzrost ekspansywności Aksumu - pierwszego państwa powstałego na terenie Etiopii - dokumentują inskrypcje odkryte na Półwyspie Arabskim w państwach Saby i Himjaru, które niejednokrotnie wzywały armię królewską na pomoc w toczonych między sobą wojnach. Najstarsze wzmianki o Etiopczykach występują w sabejskich tekstach z czasów panowania Alhana Nahfana, który sprzymierzył się z nimi przeciwko Himjarowi. Kontrakt został zerwany przez jego syna, co doprowadziło do walk z Etiopczykami, którzy zostali ostatecznie wyparci z sabejskiej Tihamy za panowania Naszakariba Juha-

mina Juharhiba (ok. 260-275 r. n.e.). Tymczasem trwał konflikt Aksumczyków z Himjarem, mimo to udzielili oni wsparcia jego królowi Szammarowi Juhahmidowi, którego zapewne sami wprowadzili na tron.

Bardzo skąpe są świadectwa mówiące o stosunkach z sąsiadującym od zachodu państwem Meroe. Odkryte tam fragmenty dwóch inskrypcji aksumskich potwierdzają jednak wzajemne kontakty. Pod kontrolą Aksumu znalazła się też Azania (tak Grecy nazywali Afrykę Wschodnią), prowadząca bogaty handel kością słoniową, szykretem, rogami nosorożca i olejem kokosowym. O rozległych kontaktach handlowych świadczą znalezione monety indyjskie.

Szczyt potęgi

W koptyjskim tłumaczeniu pism Maniego (216-276 r. n.e.), twórcy manicheizmu, czytamy: *Są na ziemi cztery wielkie królestwa: pierwszym jest królestwo Babilonu i Persji; drugim królestwo Rzymu; trzecim królestwo Aksumczyków; czwartym królestwo Chińczyków.* Z końcem trzeciej ćwierci III w. n.e. Aksum zaczął bić złote monety. Fakt, że był to przyswilej przysługujący jedynie władcom Rzymu, Persji i państwa Kuszanów w Azji Środkowej, stawia królów Aksumu na równi z największymi monarchami ówczesnego świata.

Pierwsze państwo powstałe na terenie Etiopii od początku swego istnienia do lat trzydziestych III w. n.e. osiągnęło szczyt swojej potęgi. Wojny toczone na Półwyspie Arabskim i okupacja tamtejszych terytoriów, zawierane przymierza militarne, o których mówią inskrypcje, posiadanie silnej floty i militarnego wpływu od Hadramautu po Nadżran świadczą o znaczącym poszerzeniu zasięgu Aksumu.

Słynne obeliski aksumskie w formie zapamiętanej przez wczesnych odkrywców europejskich; idealistyczna rycina Henry'ego Salta z początku XIX w.

OD EZANY PO SCHYLEK AKSUMU

Najbardziej znanym władcą państwa aksumskiego był Ezana, którego kampanie wojenne, w tym wielka wyprawa przeciwko państwu Meroe, są dobrze znane z pozostawionych przez króla inskrypcji. Za jego panowania Etiopia przyjęła chrześcijaństwo.

Wprowadzenie chrześcijaństwa

Tradycja etiopska wiąże przyjęcie chrześcijaństwa z pojawieniem się na dworze królewskim Syryjczyka Frumencjusza. Stało się to za panowania Ezany (ok. 330-360 r. n.e.), znanego zarówno z własnych inskrypcji, jak i dzieł obcych autorów. W tym okresie Etiopia wkroczyła na arenę światowych wydarzeń.

Według relacji Rufina z Akwilei, teologa bizantyńskiego z IV w. n.e., Frumencjusz i jego brat Edezjusz, uczniowie Meropiusza, filozofa z Tyru, zostali wprowadzeni i zatrzymani na dworze etiopskim. Wprawdzie ojciec Ezany przed śmiercią obdarzył ich wolnością, lecz ubłagani przez owdowiałą władczynię pozostali w królewskim otoczeniu. Frumencjusz, który został wychowawcą młodego następcy tronu, około 340 r. n.e. udał się do Aleksandrii, gdzie z rąk patriarchy Atanazego otrzymał sakrę jako pierwszy biskup Aksumu - Abba Selama (Ojciec Pokoju). Jego działalność zaowocowała powstaniem licznych gmin chrześcijańskich i budową wielu kościołów.

Zafar - pozostałości stolicy państwa Himjaru, z którym Aksum toczył długotrwałą wojnę. Gdy Zu Nuwas doszedł do władzy, właśnie w tym mieście dokonał egzekucji na żołnierzach etiopskiego garnizonu.

Przyjmowanie przez Etiopczyków nowego wierzenia trwało dość długo, bowiem w czasach Frumencjusza i późniejszych językiem używanym w kościołach aksumskich była greka. Ustanowienie chrześcijaństwa religią państwową wymagało przełożenia Starego i Nowego Testamentu na miejscowy język gyyz. Tłumaczenie zostało ukończone z początkiem VI w. n.e.

Monastycyzm

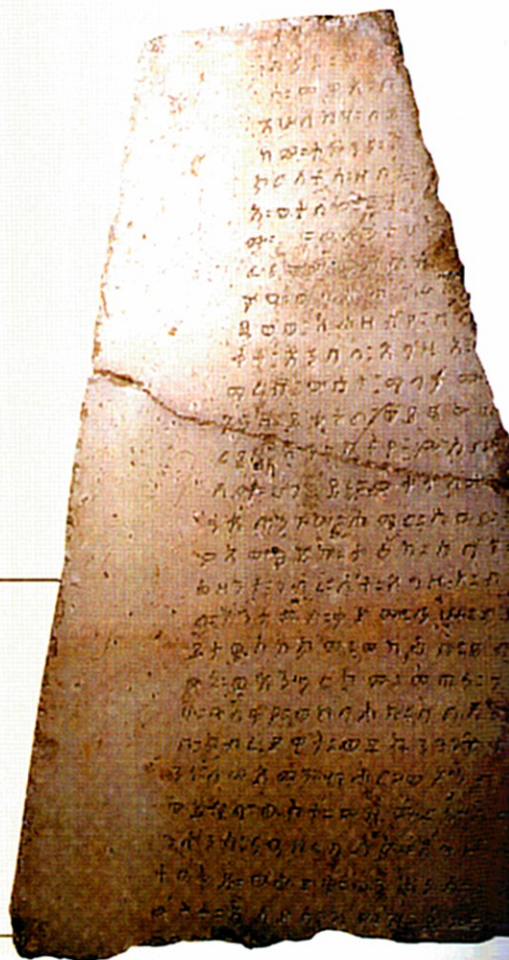
Okres rozkwitu Kościoła etiopskiego przypadł na V i VI w. n.e. Monastycyzm, czyli proces tworzenia się zakonów, przebiegał w dwóch formach - cenobickiej (polegającej na życiu we wspólnocie, zgodnie z regułą świętego Pachomiusza, praktykowanej w najstarszym klasztorze Debre Damo, założonym na szczycie wzniesienia, na które można się dostać jedynie za pomocą spuszczonego sznura) i pustelniczej (wedle ascetycznych zasad Szenu-tego; jej głównym ośrodkiem był klasztor Madar).

Fragmentarycznie zachowaną stelę z inskrypcją zapisaną w języku gyyz odkryto w Maribie. Jej treść donosi o wkroczeniu do Jemenu wojsk etiopskich, w wyniku czego obalony został miejscowy król Jusuf Asar Jasar (525 lub 529/30 r. n.e.).

Monastycyzm aksumski wiąże się z trwającą około 50 lat działalnością Dziewięciu Świętych, którzy przybyli do Etiopii z różnych stron Cesarstwa, aby - jak mówi tradycja - oczyścić wiarę. Jednym z nich był pochodzący z Rzymu Abba Pentelewon. Wzniósł on celę eremiczną na miejscu dawnego centrum kultowego na wzgórzu zwanym Asbo (obecnie Debre Pentelewon).

Wojny na Półwyspie Arabskim

W pierwszej połowie VI w. n.e. Etiopia podjęła próbę podbicia Himjaru. Ważną rolę odgrywały racje ekonomiczne w związku z toczącą się między Bizancjum a Persją walką o kontrolę nad szla-

kiem kadzidlany. W 517 r. n.e. władca Himjaru został Jusuf Asar Jasar (zwany w źródłach arabskich Zu Nuwasem), który ogłosił judaizm religią państwową. Tomasz, biskup Nadżranu, zwrócił się wtedy do Aksumczyków o pomoc. Ich ekspedycja wyładowała na wybrzeżu Arabii, zmuszając Zu Nuwasa do ucieczki w góry. Znaczna część kraju znalazła się pod panowaniem etiopskim. Ucisk ze strony najeźdźców spowodował jednak, że wkrótce na stronę władcy Himjaru przeszli nawet miejscowi poganie i nestorianie. Główny garnizon kolonizatorów w Zafarze został zniszczony i nastąpiły liczne rzezie ludności chrześcijańskiej.

W Aksumie tron objął Kaleb (Ella Asbeha), uznany potem za najwybitniejszego władcę Etiopii. Mimo wyjątkowej obfitości tekstów spisanych za czasów jego panowania, zbadanie tego okresu nastęrcza naukowcom dużych trudności - większość źródeł bowiem to powtarzające się relacje historyków Kościoła, wychwalających króla za interwencję w Jemenu, spowodowaną prześladowaniami chrześcijan w tym rejonie, a także zagrożeniem politycznych i ekonomicznych interesów Aksumczyków oraz ich bizantyńskich sprzymierzeńców. Inwazja dokonana przez Kalebę około 520 r. n.e. położyła kres panowaniu Zu Nuwasa. Nowym władcą Himjaru został Sumjafa Aszwa, nawrócony na chrześcijaństwo przywódca emigrantów, którzy schronili się w Etiopii.

Najstarszy klasztor etiopski - Debre Damo, usytuowany na trudno dostępnej, samotnej górze.

Schylek państwa

Po śmierci Elli Asbehy (ok. 540 r. n.e.) królestwo aksumskie nadal się rozwijało. Do połowy VII w. n.e. biło własne monety, chociaż złote stopniowo były zastępowane miedzianymi. W 615 r. n.e. schronienie w Etiopii znalazła grupa pierwszych muzułmanów z Mekki, z Usmanem Ibn Affanem na czele. W szóstym roku od hidżry (628 r. n.e.) prorok Mahomet wysłał poselstwo do Aksumu, podejmując próbę nawrócenia jego władcy na islam. Ten jednak pozostał przy chrześcijaństwie, w opozycji do rosnącej nowej potęgi religijnej.

Nieustabilizowana sytuacja wewnętrzna Etiopii doprowadziła do jej stopniowego upadku. Prawdopodobnie w X w. n.e. stolica została ostatecznie opuszczona. Okres od VII do XII w. n.e., kiedy Aksum przestał być politycznym centrum państwa, nazywany jest postaksumskim. Cechują go z jednej strony nasilające się kontakty z krajami muzułmańskimi, z drugiej zaś izolacja, dzięki której Etiopia zachowała jednak swoją niezależność.

Z zapisanego na kamieniu tekstu w języku himjaryckim wynika, że w 510 r. n.e. poseł etiopski wznosił budynek w Zafarze, stolicy Himjaru. Widoczny w środkowej części tekstu monogram czyta się jako WDFH, co odpowiada imieniu Wadfa.

MONUMENTALNA ARCHITEKTURA

Pośród ruin stołecznego miasta Aksumu zachowały się m.in. pozostałości rezydencji królewskich, świątyń i zbiorników wodnych. Najbardziej znanym monumentem jest jednak grupa stel wykonanych z miejscowego granitu. Największy rozwój etiopskiej sztuki przypadł na drugą fazę okresu przedchrześcijańskiego (ok. 200-ok. 550 r. n.e.).

Najwcześniejsze pozostałości architektury odkryte w Etiopii wykazują duże podobieństwo do budowli znanych z Arabii Południowej, ponieważ zostały wzniesione przez tamtejszych kolonistów i były poświęcone czczonym przez nich bóstwom. Najbardziej imponującym jej przykładem jest świątynia z Jchy (V/IV w. p.n.e.), miasta będącego jednym z głównych ośrodków cywilizacyjnych na tym obszarze przed powstaniem Aksumu. Sanktuarium postawiono na stopniowanym podium, stanowiącym najbardziej charakterystyczną cechę budownictwa południowoarabskiego.

Z powstaniem królestwa wiązał się rozkwit sztuki, który najpełniejszy wyraz znalazł w monumentalnej architekturze Aksumu. Jej poznanie zawdzięczamy m.in. niemieckiej ekspedycji - w 1906 r. n.e. przeprowadziła ona badania umożliwiające dokonanie wiernych rekonstrukcji rezydencji władców.

Tradycje megalityczne

Najsłynniejszym zabytkiem Aksumu jest **Park Stel** - zespół monumentalnych pomników wyznaczających miejsca pochówku władców państwa. Ostatnio pojawiła się interesująca hipoteza próbująca połączyć ideę stworzenia tego typu obiektów z tradycjami megalitycznymi, których liczne świadectwa znajdujemy na terenie Etiopii. Badania przeprowadzone na stanowisku Mahal Teglinos wykazały, że ludność kultury Gasz (Al-Kasz) ustawiała kamienne stele na grobach swoich zmarłych.

W stolicy do takich tradycji nawiązuje siedem pomników zgrupowanych w części miasta zwanej Maj Hedża. Jeden z nich, o wysokości ponad 21 m, jeszcze stoi. Pięć rozbitych spoczywa na ziemi, w tym największy, o długości 33 m, który był prawdopodobnie najwyższym megalitem na świecie wydobyty z kamieniołomu przez człowieka. Siódma stela znajduje się obecnie w Rzymie, w pobliżu teatru Karakalli, dokąd została przetransportowana w 1937 r. n.e. Monumentalne pomniki mają czworokątną podstawę. Wryto na nich przedstawienia geometryczne, naśladujące drzwi i okna wielopiętrowych budynków. Zostały wykonane prawdopodobnie na początku IV w. n.e.

Ustóp gigantycznych stel aksumskich znajduje się Nefas Mawcha - waga około 350 t gigantyczna płyta kamienna o wysokości 17,50 m, szerokości 6,50 m i grubości 1,30 m. Przetransportowana z odległości 2 lub 3 km, jest największym znanym dolmenem na świecie. Natomiast w miejscu zwanym Gual Dura, 3 km na zachód od stolicy, można oglądać w skale niedokończoną stelę o długości 27 m.

Badania wykazały, że Aksumczycy transportowali ogromne, nieraz wające wiele ton, bloki granitu, bazaltu, białego i zielonego marmuru oraz wapienia. Obróbka tych kamieni, zwłaszcza bardzo twardego niebieskawego i czarnego bazaltu, wymagała wielkich umiejętności. Do tychczas nie udało się jednak poznać stosowanej przez nich technologii.

Rezydencje królewskie

W Aksumie, Adulisie i Matarze postawiono wiele dwupiętrowych domów; zazwyczaj na każdej kondygnacji było pięć pomieszczeń. Znajdujący się w stolicy główny korpus **palacu Ta'achy Marjama** (ok. VI w. n.e.) miał prawdopodobnie aż 14 pięter. Wczesnymi budowlami (sprzed IV-V w. n.e.) są też **palace Endy Mikaela** oraz Endy Semoni, wzniesione na planach kwadratów o długości boków - odpowiednio - 27 i 35 m.

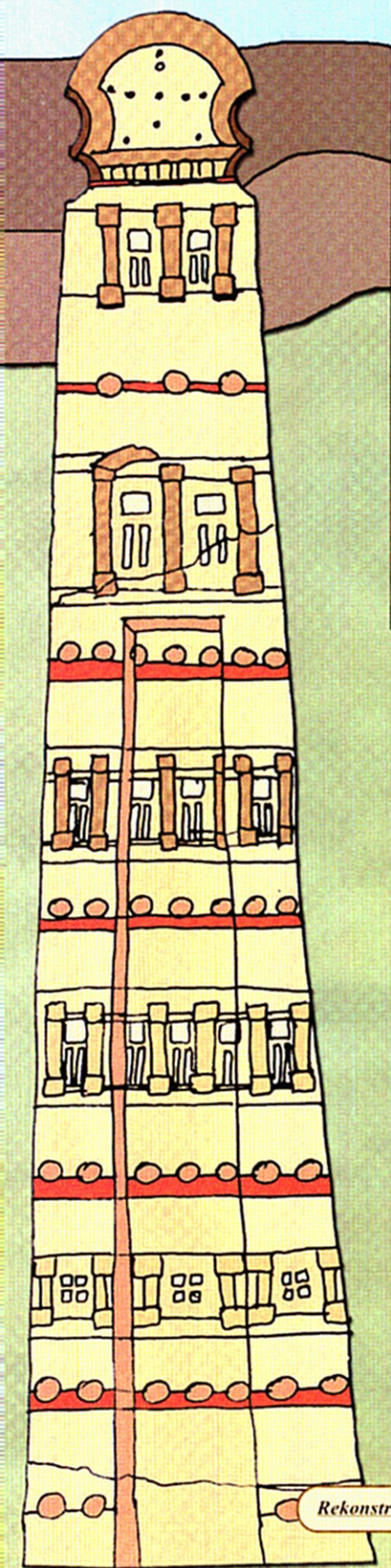
Królewski pałac Ta'achy Marjama był zespołem budynków tworzących zamknięty prostokąt o wymiarach 120 x 80 m. Miał trzy wewnętrzne dziedzińce założone na różnych poziomach, setki pomieszczeń, perystyle, mnóstwo schodów. W jego centrum stał osmiopiętrowy zamek - dom króla (*beta nagaszi*) - o w przybliżeniu kwadratowym planie (24 x 25 m). Był nie tylko rezydencją z zapleczem gospodarczym, lecz także niezdobytą twierdzą.

W 1966-1968 r. n.e. etiopscy i francuscy archeolodzy odkryli kompleks pałacowy w Dungurze, datowany na VII w. n.e. Zespół zajmuje powierzchnię blisko 3000 m² i ma kształt nieregularnego kwadratu. W środku wznosi się główny budynek z monumentalnymi schodami i luksusowymi komnatami. Otacza go zamknięty pierścień dużych i małych konstrukcji. Według kierownika wykopalisk, Francisca Anfraya, obiekt ten pełnił jednocześnie funkcję zamku i willi.

MONUMENTALNA ARCHITEKTURA

Nie można wykluczyć, że inspiracją dla przedstawień budowli na aksumskich stelach była architektura północnoarabskich wielopiętrowych pałaców z cegły mułowej, na drewnianym szkieletcie. Jednakże w Etiopii przetrwały żadne świadectwa tego rodzaju jemeńskiego stylu budownictwa; nie stwierdziły też jego śladów badania archeologiczne. Być może więc wykute na stelach przedstawienia oddają tylko architekturę pałaców aksumskich w wyolbrzymionej formie.

Rekonstrukcja aksumskiej steli.

Wnętrze Grobowca o Łukach Ceglanych w Aksumie.

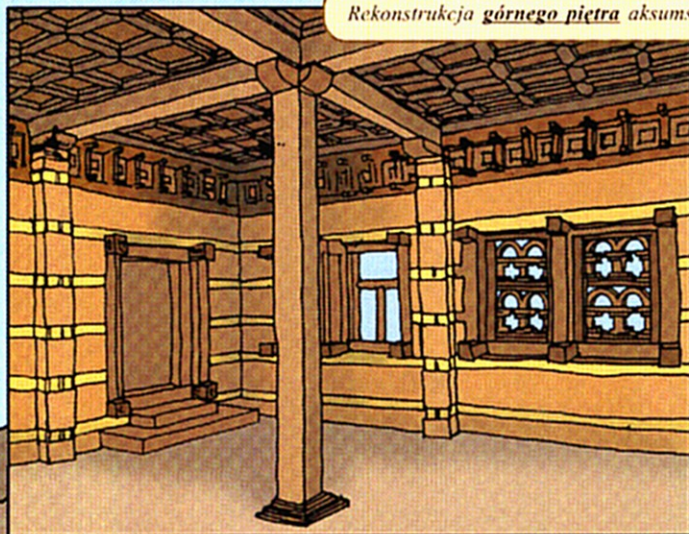

Wnętrze mauzoleum w Aksumie (widok w kierunku zachodnim).

Fragment szczątków z lancami (wys.

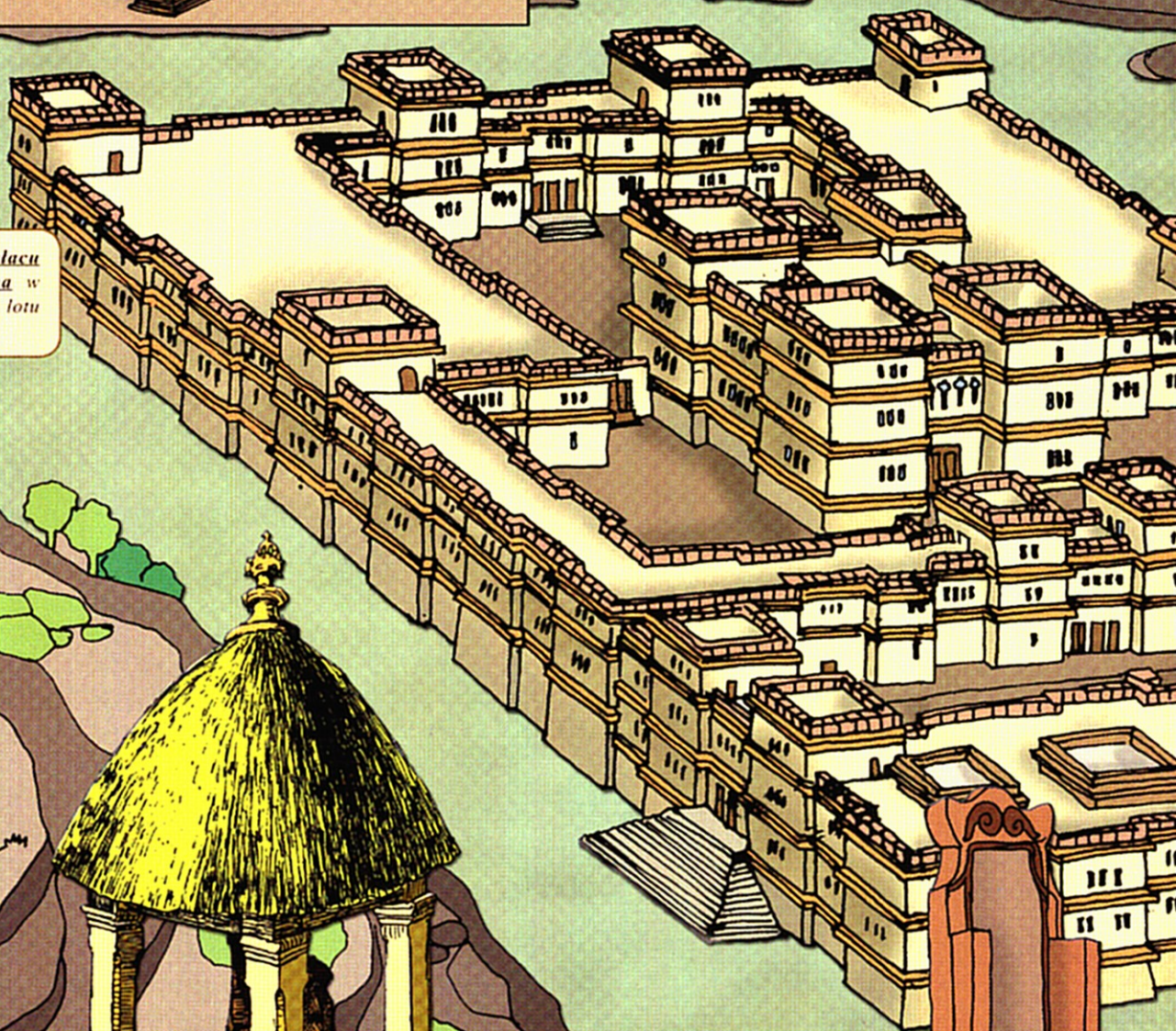
Rekonstrukcja górnego pietra aksumskiego palacu.

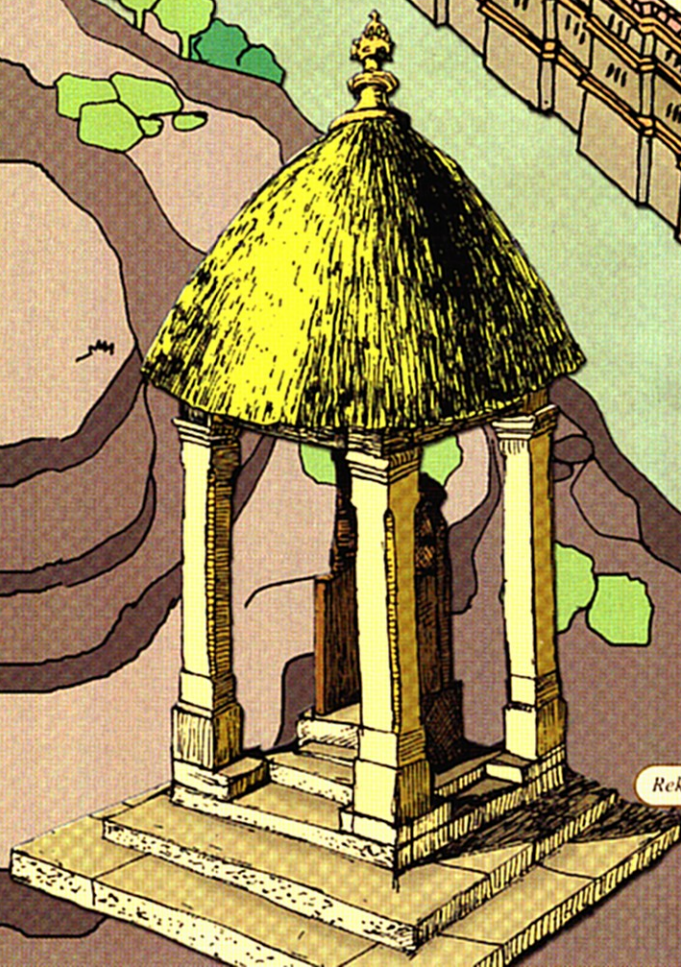
Wejście do przedsionka *Grobowa o Lukach Ceglanych*. Typowa forma łuku - później charakterystyczna cecha architektury muzułmańskiej - pojawiła się po raz pierwszy w chrześcijańskiej Syrii w IV w. n.e., skąd później dotarła do Aksumu.

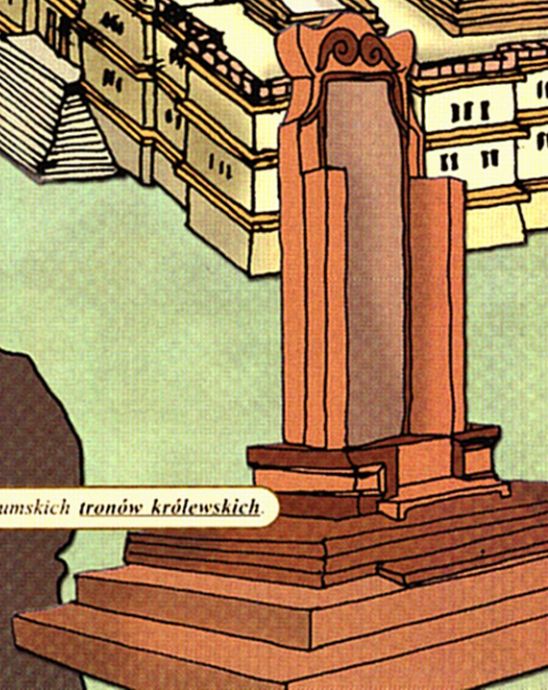
Rekonstrukcja palacu *Ta'achy Marjama* w Aksumie; widok z lotu ptaka.

Wytowy steli (110 cm).

Rekonstrukcje aksumskich tronów królewskich.

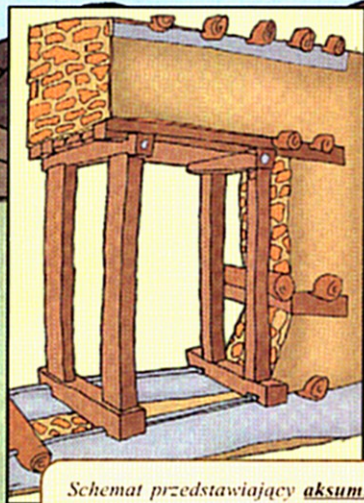

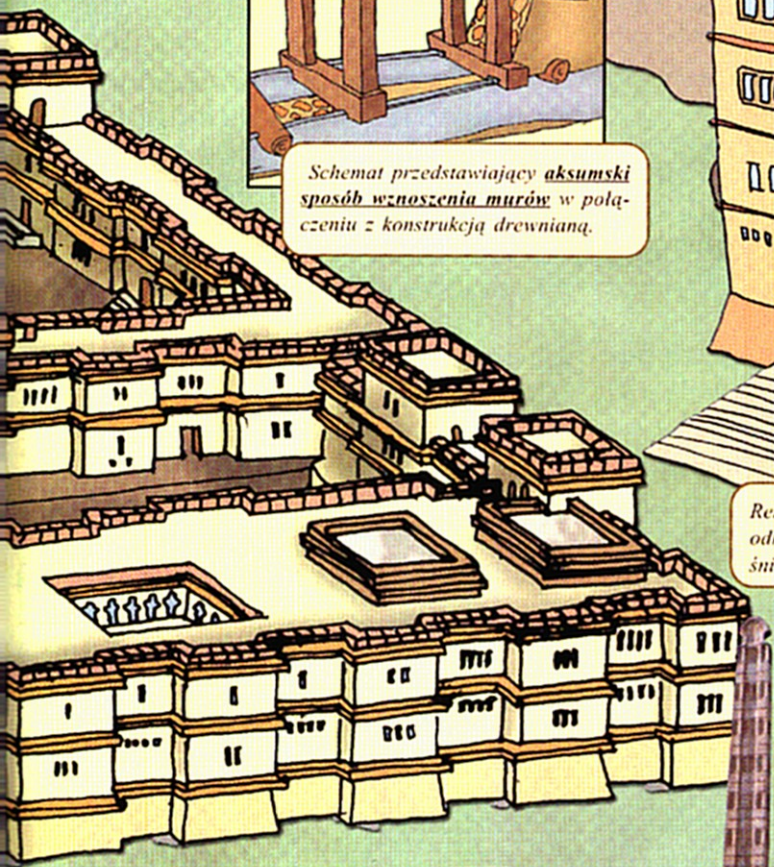
Park Stel w Aksumie.

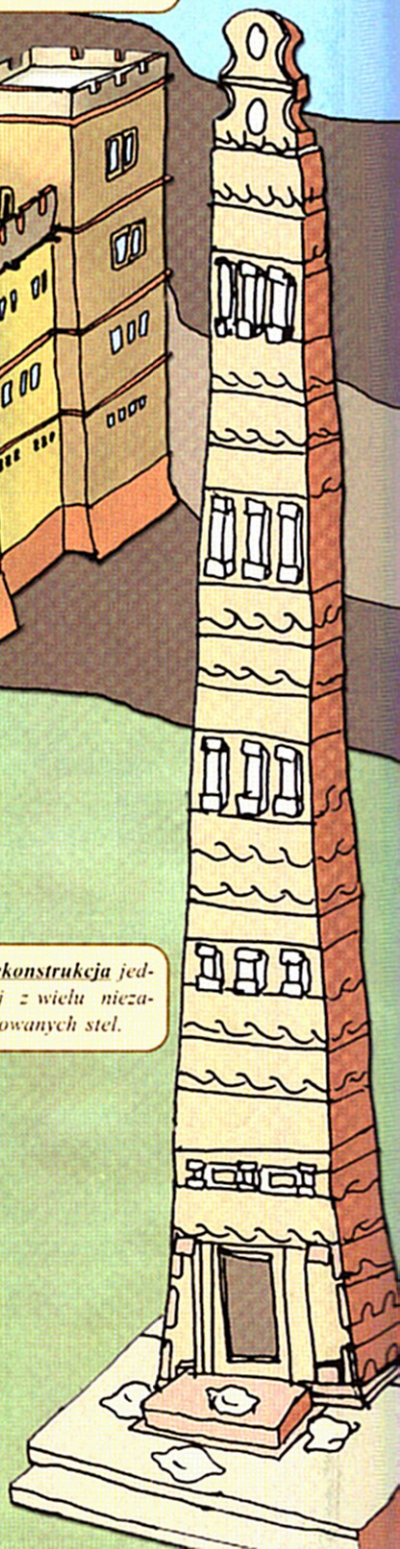
Ta gigantyczna stela ważyła 517 ton i była prawdopodobnie największym w świecie monolitem wykutym przez człowieka.

Schemat przedstawiający aksumski sposób wznoszenia murów w połączeniu z konstrukcją drewnianą.

Rekonstrukcja pałacu Enda Mikael. Jego ruiny odkryto w miejscu, gdzie według legendy wcześniej stał kościół poświęcony św. Michałowi.

Rekonstrukcja jednej z wielu niezachowanych stel.

W Aksumie zachowało się 119 stel. Najwyższa ze stojących ma 21,6 m wysokości.

W KRĘGU PRAWD I LEGEND

Etiopczycy są silnie przywiązani do swojej tradycji, a legenda o sprowadzeniu do kraju Arki Przymierza stanowi narodowe credo. Mit o pochodzeniu ich dynastii od Salomona odgrywał istotną rolę w okresach walki o tron. Poprzez Salomona król miał być spokrewniony z Chrystusem - z samym Bogiem.

Tabot - pięknie rzeźbiona w drewnie płyta ceremonialna, wyobrażająca Arkę Przymierza.

Od królowej Saby do Trzech Króli

Opisana w Biblii, w Pierwszej Księdze Królewskiej, wizyta królowej południowoarabskiego kraju Saby w Jerozolimie (ok. 950 r. p.n.e.) jest w tradycji etiopskiej wydarzeniem, od którego bierze początek historia państwa. Miasto Aksum, obecnie prowincjonalny ośrodek, jest uważane za starożytną rezydencję i stołeczny gród królowej Saby o imieniu Makeda, uznaje się je także za drugą Jerozolimę i miejsce przechowywania Arki Przymierza. Niezmiernie popularna w Etiopii legenda o Makedzie, królowej Azabu (tj. Południa), stanowiąca dla Etiopczyków źródło dumy narodowej (podobnie jak np. dla Rzymian „Encida”), została spisana w Aksumie dość późno, bo dopiero w XIV w. n.e., w utworze zatytułowanym *Kebra Nagast* („Chwała królów”).

Mimo że w dawnych przekazach nie mutrwały się imiona starożytnych władców Aksumu, rzeczywistych budowniczych pałaców i gigantycznych stel, to monumenty te są przypisywane Makedzie. O tym, jak silna jest jeszcze dzisiaj ta

tradycja, może świadczyć fakt, że odkopana niedawno rezydencja w Dungurze, na zachód od dawnej stolicy, została natychmiast włączona w obieg miejscowych legend jako „pałac królowej Saby”. Pochodząca z XVII w. n.e. „Księga Aksumu” podaje, że miasto zostało zbudowane wokół grobowca Itjopisa, syna Kusza, syna Chama, syna Noego - z miejscem tym identyfikuje się obecnie budowla usytuowaną w pobliżu współczesnego Aksumu. Legendarnym założycielem miasta miał być Aksumawi, syn Itjopisa.

Inne legendy mówią, że kiedyś nad krajem panował król-wąż, Arwe lub Wajnaba, żądający co roku daniny w postaci młodej niewiasty. Być może opowieść ta upamiętnia pradawny kult węża w tym regionie. Pewnego razu na dwór przybył cudzoziemiec imieniem Angabo, który zabijając smoka uratował pannę wyznaczoną na ofiarę. Po fakcie tym został królem, a

Etiopczycy są spadkobiercami zarówno żydowskiej, jak i chrześcijańskiej tradycji, sami zaś uważają się za potomków biblijnych Hebrajczyków. Do biblijnego słowa pisanego mają więc stosunek szczególnie nabożny i osobisty, a ich święte księgi od początku charakteryzowały się wysokim artystycznym. Rękopiśmienny psalter z XV w. n.e.

wśród jego następców była Makeda. Według innej wersji to ona właśnie miała być zgładzona. Wymienione legendy odzwierciedlają podejmowane przez etiopskich kronikarzy próby zapalenia ogromnej luki w ich historii, która obejmuje całkowicie ginący w pomroce dziejowej okres od panowania syna Makedy, Menelika I, aż po czasy królów Aksumu.

W czasie narodzin Chrystusa panować miał król Bazen, utożsamiany niekiedy z jednym z Trzech Króli przybyłych do Betlejem z darami. Przypisywany mu grobowiec powstał w południowo-wschodniej nekropoli Aksumu. W pobliżu katedry znajduje się kamień, na którym umieszczono napis w języku gyyz: *To jest kamień grobowy Bazena*. In-

skrypcję zaczynającą się i kończącą krzyżem z pewnością wykonano dopiero po przyjęciu w Etiopii chrześcijaństwa.

Arka Przymierza

Opowieść o królowej Saby podaje też historię wykradzenia przez Menelika, syna Makedy ze związku z Salomonem, Arki Przymierza ze Świątyni Jerozolimskiej. Według Pisma Świętego była to obustronnie pozłacana skrzynia z drewna akacjowego, służąca do przechowywania tablic Dekalogu, które Bóg wręczył Mojżeszowi. Jako przedmiot kultowy wyrażający realną obecność Stwórcy w narodzie izraelskim, była otaczana tam szczególną czcią. Chociaż przyjmuje się, że prawdopodobnie zniszczyli ją Babilończycy po zdobyciu Jerozolimy w 587 r. p.n.e., to nie udało się w sposób niezbity ustalić momentu jej zaginięcia. Etiopczycy wierzą głęboko, że Arka Przymierza, wykradziona z Jerozolimy i przywieziona do ich kraju przez syna Salomona, jest przechowywana w sanktuarium Arki obok kościoła Najświętszej Marii Panny z Syjonu w Aksumie.

Raz w roku, podczas Święta Trzech Króli (etiopski Timkat), Arka (w języku etiopskim *tabot*) owinięta grubym sukniem jest obnoszona w uroczystej procesji. Ceremonii tej towarzyszą śpiewy, tańce i gra na instrumentach, co nadaje spektaklowi niezwykle atmosferę, przenosząc

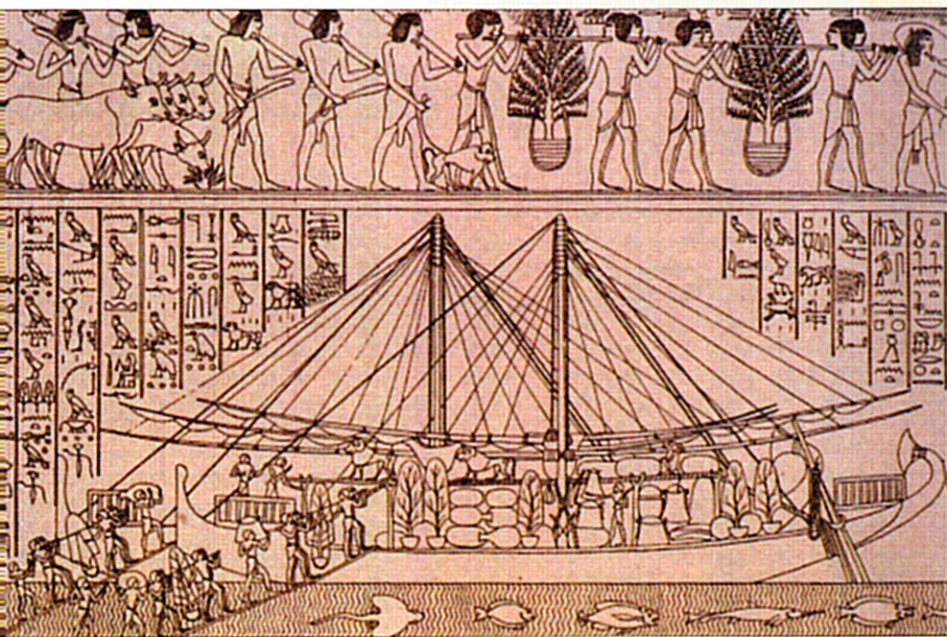
jego uczestników w czasy biblijne, kiedy *Tak Dawid, jak i cała dom Izraela tańczyli przed Panem z całej siły przy dźwiękach pieśni i gry na cytrach, harfach, bębnach, grzechotkach i cymbalach* (Stary Testament).

Procesja z okazji święta Timkat w Gonderze.

Czarni Żydzi

Legendami owiane jest też pochodzenie jednej z najbardziej tajemniczych grup ludności etiopskiej, Falaszów lub Beta Israel, czyli czarnych Żydów, zamieszkujących wysokogórskie regiony na północ od jeziora Tana. Uważają się oni za potomków królowej Saby i Salomona - według

legendy mieli towarzyszyć Menelikowi w drodze z Arką do Etiopii. Są oni wyznawcami archaicznej formy judaizmu bez późniejszej tradycji rabinistycznej, zachowali surowe przepisy dotyczące czystości rytualnej i odrzucają zajmowanie się handlem, jako zawód sprzeczny z przepisami Prawa Mojżeszowego. Dopiero przez współczesnych rabinów zostali uznani za pełnoprawnych Żydów, uzyskując przez to prawo „powrotu” do Izraela, z którego skorzystaliby i obecnie nie ma ich już w Etiopii.

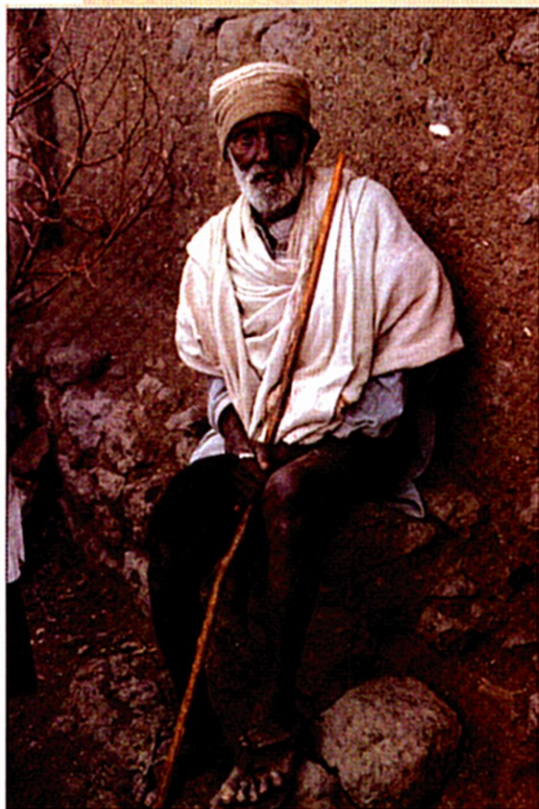
Relief ze świątyni Hatszepsut w Ad-Dajr al-Bahri przedstawia wyprawę Egipcjan do Puntu. Długo trwały próby identyfikacji tej na wpół legendarnej krainy, gdzie faraonowie mieli zaopatrywać się w wonności.

Inskrypcja mówiąca, że wody deszczu, padającego „nad górami Puntu”, spływały do Nilu, pozwala zlokalizować ten kraj na wybrzeżu Sudanu i Erytrei.

RELIGIE

W starożytnej Etiopii dominowała wiara w bóstwa związane z siłami przyrody. Niektóre utożsamiano z bogami antycznej Grecji. Mimo wprowadzenia chrześcijaństwa w III w. n.e., wiele pierwotnych tradycji i wierzeń zachowało się do dziś.

Znużony pielgrzym z plemienia Ageu odbył daleką drogę na uroczystości kościelne w Aksumie.

Inskrypcje wskazują, że na czele panteonu stała triada bóstw: Astar, Beher i Medr (lub Astar, Beher i Mahrem). W greckiej inskrypcji z nadmorskiego Adulisu triadę stanowią Zeus, Ares i Posejdon. Zeusa identyfikuje się z Astartem, a Aresa z Mahremem. Prawdopodobnie Posejdon był lokalnie czczonym bóstwem Adulisu, któremu król składał ofiary za tych, co żeglują po morzu. Kult boga wód nie mógł jednak znaleźć szerszego rozpowszechnienia w kraju o zdecydowanie śródlądowym charakterze. Dlatego próby identyfikacji Posejдона z Beherem wydają się wątpliwe.

Z południowoarabskiej triady astralnej w aksumskiej Etiopii przetrwał jedynie Astar, natomiast wypadli z niej bogowie księżyca i słońca, a ich symbole przeszły na Mahrema. Beher, bóstwo męskie, uważany był za władcę Ziemi, z kolei Medr oznacza bóstwo żeńskie i stanowi prawdopodobnie reminiscencję bogini matki z kultów rolniczych. W roli boga niebios Aksumitów pojawił się Mahrem. Pod wieloma względami jego wyobrażenie przypomina semickiego boga księżyca. Występujące na stelach z Aksumu. Matary i Anzy oraz symbole słońca-księżyca na monetach pogańskich królów Aksumu odnoszą się prawdopodobnie do niego. W języku greckim identyfikowany był z Aressem, ateńskim bogiem wojny. W inskrypcji z Adulisu król nazywa go swoim największym bogiem, który obdarzył władcę zwycięstwem. Mahrem, bóg wojny i monarchii, zajmował w triadzie pozycję dominującą.

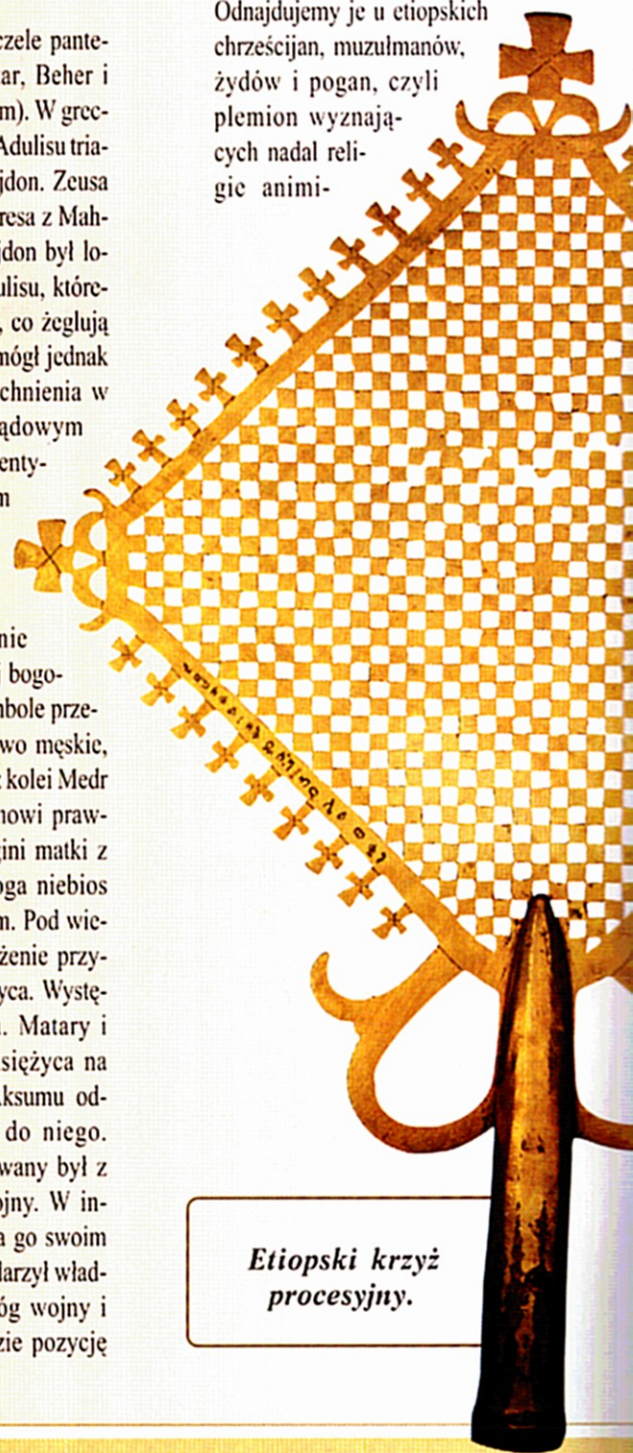
Ofiary ze zwierząt i ludzi

Z zachowanych przekazów wiemy, że większość ofiar błagalnych składanych bogom przez Aksumczyków stanowiły dary żywe. Część istniejących do dziś zwyczajów wywodzi się z tych tradycji. Odnajdujemy je u etiopskich chrześcijan, muzułmanów, żydów i pogan, czyli plemion wyznających nadal religie animi-

Bóstwa

Najstarsze inskrypcje zawierające imiona bóstw o charakterze astralnym wskazują na ich semickie korzenie. Starożytni Etiopczycy, mieszkańcy Arabii Południowej i innych ludów regionu czcili boginię Astarte, która była ucieleśnieniem planety Wenus, patronką urodzaju i miłości. Babilończycy zwali ją Isztar, a Etiopczycy bóstwo to wyobrażali w formie męskiej i określali Astar. Jego kult poświadczają liczne inskrypcje z okresu protoaksumskiego. Szczególny rozkwit przeżywał on od połowy IV do połowy V w. n.e., równoległe do rozprzestrzeniania się religii mono-teistycznych.

W okresie protoaksumskim czczony był również plemienny bóg państwa Saby, Almukah (Ilmukah). Jego kult przenieśli do Etiopii koloniści południowoarabscy. Sabejczycy nazywali siebie „synami Almukaha”.

Etiopski krzyż procesyjny.

styczne. Przykładem jest ofiara z kozła (rzadziej z owcy) podarowana na wejście panny młodej do domu narzeczonego lub też składana w tej samej formie z okazji przybycia nowo narodzonego dziecka do ojcowskiego domu. Wśród plemion Tigraj i Tigre złożenie w ofierze byka odbywa się siedem lat po śmierci krewnego. Prawdopodobnie jest to powszechny zwyczaj semicki, który w czasach starożytnych dotarł do Etiopii z Arabii razem z semicko-pogańskimi imigrantami. Jedna z inskrypcji Ezany II mówi o złożeniu jednorazowo 100 byków w ofierze Mahremowi. Napisy z protoaksumskiego okresu informują też o ofiarowywaniu krów, a z legendy o królu wężu wynika, że kozły były darami błagalnymi.

Z Arabii Południowej znane są jedynie ofiary ze zwierząt. Natomiast dary z ludzi były prawdopodobnie cechą afrykańską, która przeniknęła do religii aksumskiej, chociaż znano je też u innych starożytnych Semitów, np. Fenicjan. Aksumscy królowie składali je tylko Mahremowi. Wraz z upowszechnieniem się chrześcijaństwa zwyczaj ten zniknął ze sfery oficjalnej religii. Przetrwał jednak aż do czasów późnego Średniowiecza w praktykowanych tajnych rytuałach.

Widok katedry Najświętszej Marii Panny z Syjonu w Aksumie. Mały budynek z zieloną kopułą to sanktuarium Arki Przymierza.

Trwałość starożytnych wierzeń

Magiczne opowieści i legendy odzwierciedlające najstarsze wierzenia w regionie północnej Etiopii zachowały się w średniowiecznej literaturze i możemy je odnaleźć także we współczesnym folklo-

rze. Szczególnie popularny jest przekaz o potwornym wężu, który w niepamiętnych czasach panował w tej części kraju. Wierzenia związane z niektórymi postaciami ze starożytnego etiopskiego panteonu astralnego okazują się niezwykle trwałe. Mity ludu Mensa i innych plemion Tigre zachowały pamięć sprzed chrystianizacji kraju, a nawet sprzed upadku kultów astralnych. Niezwykła jest cześć oddawana Księżycowi przez wszystkich członków plemienia Mensa, zarówno muzułmanów, jak i chrześcijan. Podczas zaćmienia mówią oni, że Księżyc umiera. W tym czasie nikt nie kładzie się spać, przerywa się podróże. Wszyscy modlą się do Boga, żeby okazał swoje miłosierdzie i oszczędził Księżyc. Później świętowane jest jego „wyzdrowienie”. Panuje przekonanie, że po zaćmieniu Księżyc musi umrzeć jakaś prominentna osobistość.

Uroczyste wyniesienie tabotów w czasie święta Epifanii, czyli Timkatu.

SZTUKA

Najwcześniejsze badania nad kulturą starożytnego Aksumu skupiały się przede wszystkim na językach i piśmiennictwie. Wykopaliska archeologiczne podejmowane na większą skalę od początku XX w. pozwoliły odtworzyć całościowy obraz cywilizacji.

Monety aksumskie.

Języki i pismo

W Etiopii ludność posługuje się wieloma językami, w większości z chamito-semickiej rodziny językowej, należącymi do dwóch grup: południowosemickiej i kuszyckiej. Oficjalnym językiem jest amharski, z grupy semickiej, używany od co najmniej XIII w. n.e., kiedy tron objęła dynastia wywodząca się z ludu Amhara. W starożytnym państwie Aksum aż do momentu jego ostatecznego upadku w X w. n.e. mówiono językiem gyyz, który na przestrzeni wieków uformował się z mowy południowoarabskich imigrantów pod wpływem miejscowych języków kuszyckich. Stosowano go w piśmiennictwie do połowy XIX w. n.e. i nadal jest językiem liturgicznym Kościoła etiopskiego.

Ceramika glazurowana
znajdowana
w Aksumie
pochodzi
z importu.
Puchar
przywieziony
z Egiptu;
III w. n.e.

Pierwszymi zachowanymi zabytkami w gyyz są napisy na kamieniu z Aksumu o treści historycznej, datowane na IV w. n.e. Z tego samego okresu pochodzi inskrypcja z Wadi Manihu, leżącego w pobliżu egipskiego portu Berenike, pozbawiona wokalizacji, czyli zapisana bez zaznaczania samogłosek. Z relacji Kosmy Indikopleustesa dowiadujemy się, że król Gebre Meskel (530-544 r. n.e.), syn Kalebba, polecił diakonowi Jaredowi (hymnografowi etiopskiemu) wprowadzić śpiewy liturgiczne w trzech językach - gyyz, argobba i harari (dwa ostatnie to do dziś żywe języki lokalne).

Pismo etiopskie wywodzi się z południowoarabskiego alfabetu sabejskiego, używanego w pierwszych wiekach naszej ery w państwie aksumskim. Najstarsze inskrypcje pierwotnie były zapisywane alfabetem spółgłoskowym, a ostatecznie przybrały formę abecadla sylabicznego. Pismo etiopskie ukształtowało się w IV w. n.e., nie ulegając już później prawie żadnym zmianom.

Fragment
pucharu
z Grobowca
o Łukach
Ceglanych
w Aksumie.

Architektura

Z okresu aksumskiego ocalało niewiele obiektów sztuki. Nie przetrwało malarstwo, o którym wspominają źródła pisane. O istnieniu wielkich posiadłości świadczą zachowane do dzisiaj ich granitowe postumenty. Jedynymi znanymi formami są monumentalna architektura i przedstawienia na monetach. Brak też wczesnych świadectw sztuki chrześcijańskiej, ponieważ istniejące konstrukcje ulegały wielokrotnym przebudowom na przestrzeni wieków.

Tradycja przypisuje stworzenie wielkiej katedry metropolitalnej w Aksumie królowi Kalebowi. Rozmiar, plan i po-

święcenie tej budowli były odwzorowaniem kościoła Świętego Syjonu w Jerozolimie, zbudowanego w 340 r. n.e. na górze Syjon - tradycyjnego miejsca Ostatniej Wieczerzy - i miały stworzyć nową wersję tego świętego skrawka ziemi. W Adulisie odkopano fundamenty trzech kościołów na planie bazyliki, zbudowanych przy zastosowaniu klasycznej aksumskiej techniki i typowych dla niej materiałów.

W VI w. n.e. w Etiopii pojawiły się specyficzny styl i ikonografia chrześcijańska. Najwięcej świadectw pochodzi jednak z późniejszych rękopisów Ewangelii, których struktura aż po 1500 r. n.e. zachowała tradycje książki z późnej Starożytności. Tematy typowe dla sztuki bizantyńskiej V i VI w. n.e. odnajdujemy w drewnianych panelach sklepienia kościoła w Debre Damo oraz zniszczonego obecnie kościoła Najświętszej Marii Panny w Asmarze. Budowle te zdobiono przedstawieniami zwierząt - tworzyły one część historii naturalnej świata ziemskiego. Istnieją świadectwa, że budzące obecnie

Fragment płytki z kości słoniowej z Grobowca o Łukach Ceglanych w Aksumie.

powszechny zachwyty wyszukane formy etiopskiego krzyża zaczęły się rozwijać jeszcze w okresie aksumskim.

Mennictwo

Zupełnie wyjątkowe było mennictwo Aksumu, rozwijające się od końca III w. n.e. Odzwierciedlają się w nim również tendencje występujące w sztuce. Potrzebę bicia własnych monet spowodowały intensywne kontakty handlowe z Imperium Rzymskim, Arabią Południową, Indiami i Cejlonem. Zastąpiły one pieniądze używane wcześniej przez zagranicznych kupców w Adulisie.

Na monetach zachowały się imiona około dwudziestu skądinąd nieznanych władców, co dało podstawę do ustalenia aksumskiej chronologii. Okres bicia pieniędzy datuje się od ok. 270-290 r. n.e. do VII w. n.e. Waga była ściśle dostosowana do systemu rzymskiego i najcięższe złote monety odpowiadały połowie rzymskiego aureusa.

Symbolika stanowiła doskonały środek propagandy. Endubis, pierwszy władca, który zaczął bić monety, wprowadził styl niemal wiernie naśladowany przez jego następców. Najważniejsze było wyobrażenie króla, absolutnego monarchy, które-

Sylabariusz amharski. Pismo etiopskie rozwinęło się z alfabetu południowoarabskiego, w którym zapisywano tylko spółgłoski. W wyniku modyfikacji powstał tzw. sylabariusz, w którym 26 spółgłosek ma po 7 różnych form, co daje w sumie 182 znaki.

Mały glazurowany puchar znaleziony na Polu Judyty w Aksumie.

mu przysługiwała boska cześć. Od czasów Afilasa, następcy Endubisa, królowie byli przedstawiani w wysokich aksumskich tiarach, a nad ich głowami widniały boskie symbole: dysk i półksiężyc. Być może były to znaki boga Mahrema (na inskrypcjach z okresu pogańskiego król nazywa siebie „synem Mahrema”) lub symbolicznie odnosiły się do całego panteonu aksumskiego.

Królowie, których sylwetkę ukazano w formie popiersia z profilu, noszą naszyjniki, bransolety, naramienniki i prawdopodobnie pierścienie. Trzymają w ręce miecz lub oszczep, a w okresie chrześcijańskim krzyż. Tors jest obramowany dwoma kłosami pszenicy, wyrażającymi niewątpliwie aspekt dobrobytu kraju. Poza wczesnymi wizerunkami Afilasa, jedynie Gersem, jeden z ostatnich królów bijących monety, przedstawiony jest frontalnie.

Natomiast, zapewne pod wpływem wzorów bizantyńskich, ten typ wyobrażenia był kontynuowany na monetach srebrnych i brązowych. Pozycję króla w państwie akcentowano poprzez umieszczenie jego wizerunku także na rewersie monety. Ten sposób jest unikatowy w mennictwie światowym.

W VI w. n.e. - po słynnej wyprawie króla Kaleba do Jemenu, wymagającej zapewne zwiększonej produkcji złotych monet potrzebnych na opłacenie wojska, wielkie dni Aksumu przeminęły. Ekonomiczny i polityczny status państwa wynikał z jego udziału w handlu ze wschodnim rejonem Morza Śródziemnego. Upadek tradycyjnych szlaków handlowych na Morzu Czerwonym w VII w. n.e. zniszczył podstawy ekonomiczne.

Kultura materialna

Zródła pisane dostarczają niewiele informacji o kulturze materialnej starożytnego państwa aksumskiego. Badania ar-

Twórca etiopskich hymnów nabożnych, św. Jared, urodzony ok. 496 r. n.e. w Aksumie, uchodził za genialnego śpiewaka i często występował na dworze królewskim. Miniatura ze średniowiecznego rękopisu z kościoła na wyspie Tana pokazuje, jak zafascynowany głosem Jareda król upuścił niechcący dzię na jego nogę. Mimo utraty krwi, śpiewający w transie wykonawca poczuł to dopiero po zakończeniu spektaklu.

cheologiczne pozwalają odtworzyć różnorodność technik i materiałów stosowanych do produkcji przedmiotów codziennego użytku, a także ozdób oraz obiektów kultowych. Wśród ceramiki przeważają wyroby miejscowe, wykonane bez użycia koła garncarskiego, a glazura pojawia się tylko na egzemplarzach z importu. Z gliny powstawały też inne małe przedmioty, takie jak stemple, lampki i tabliczki z rzędami wgłębień używane do gry zwanej *gebeta*.

Na stanowiskach aksumskich potwierdzono występowanie obróbki żelaza, miedzi oraz jej stopów, srebra i złota. Używane rudy były prawdopodobnie pozyskiwane na terytorium państwa aksumskiego. Z żelaza wykonywano różnorodne narzędzia i broń. Najbardziej ozdobne były wytwory ze stopów miedzi, łączonych z innymi materiałami - szkłem i kością słoniową. Stosowano zarówno kowalstwo, jak i techniki odlewnicze, tworząc przede wszystkim przedmioty dużych rozmiarów. W źródłach pisanych znajdują się

wzmianki o wielkich posągach z brązu (i innych metali), z których żaden nie dotrwał jednak do naszych czasów. Zachowane odlewy obejmują figurki i metalowe plakietki, służące do dekoracji wieńczących stele. Złoto, często wspomniane w źródłach pisanych, dość rzadko występuje w kontekstach archeologicznych, głównie w formie paciorków czy połączanych wyrobów z brązu.

Do produkcji drobnych przedmiotów użytkowych oraz narzędzi używany był też kamień. Rzeźbiono w nim lampki, paciorki i pieczęcie. Służył też jako surowiec do wyrobu narzędzi, które mogły mieć zastosowanie przy obróbce drewna i kości słoniowej. Ta ostatnia była wprawdzie w licznych dokumentach wymieniana jako ważny przedmiot aksumskiego eksportu, ale świadectwa jej obróbki zostały odkryte dopiero w ostatnich czasach na stanowiskach w Etiopii i Erytrei.

Kanon biskupa Euzebiusza z Cezarei zawiera porównawczą tabelę wersetów czterech Ewangelii o zbieżnej treści. Zdobnictwo tego XIV-wiecznego rękopisu na pergaminie wywodzi się ze śródziemnomorskiej tradycji późnej Starożytności.

CHRONOLOGIA DZIEJÓW ETIOPII

Ok. 4-2,5 mln lat temu

najstarszy etap uczłowieczania na kontynencie afrykańskim; Australopithecus afarensis w rejonie Afaru i dolinie rzeki Omo. człowiek z Hadaru (najbardziej kompletny ze znanych szkieletów ludzkich tego okresu).

Ok. 3,6 mln lat temu

Ok. 2,6 mln lat temu

najwcześniejsze zidentyfikowane narzędzia kamienne (odkryte w Afarze).

Środkowa epoka kamienia

Ok. 250 000-40 000 r. p.n.e.

narastanie regionalnych różnic kulturowych; ewolucja Homo sapiens sapiens (z doliny Omo pochodzi jedna z najstarszych czaszek tego gatunku człowieka).

Późna epoka kamienia

Ok. 40 000-8000 r. p.n.e.

przemysł kamienny wytwarzający narzędzia wiórowe z obsydianu.

Ok. 4500-1000 r. p.n.e.

rozwój społeczności pastersko-rolniczych - najlepiej przebadanymi stanowiskami są: schronisko skalne w Gobedrze koło Aksumu oraz osada Mahal Teglinos w pobliżu Kassali (obecnie Sudan), należąca do megalitycznej kultury Gasz (Al-Kasz).

Ok. 3000 r. p.n.e.

pojawia się pierwsza ceramika w Gobedrze.

1. poł. I tys. p.n.e.

z Doliny Nilu do Etiopii dociera miedź.

Epoka żelaza

Od ok. połowy I tys. p.n.e.

osadnicy z Arabii Południowej uczą Etiopczyków wytopu żelaza.

Okres przedaksumski

III w. p.n.e.-koniec II w. p.n.e.

IV-III w. p.n.e.

utrwalenie związków Arabii Południowej z wyżynnymi obszarami Tigraju i Erytrei; początki cywilizacji miejskiej w Etiopii (Jeha); inskrypcje sabejskie mówiące o Etiopii.

Wczesny okres aksumski

I w. n.e.

powstanie miasta Aksumu.

Okres aksumski

Koniec II w. n.e.-poł. VII w. n.e.

Ok. 270 r. n.e.

istnienie królestwa Aksumu.

Ok. 330 r. n.e.

władca Endubis bije pierwsze monety etiopskie.

517 r. n.e.

początki chrześcijaństwa w Aksumie.

Zu Nuwas zostaje władcą Himjaru i ogłasza judaizm religią państwową; rewolty chrześcijan, wezwanie Etiopczyków na pomoc.

525 r. n.e.

wyprawa Kaleba do Arabii Południowej, ucisk miejscowej ludności; wygnanie Etiopczyków z kraju.

615 r. n.e.

pod wodzą Usmana Ibn Affana do Etiopii przybywa grupa emigrantów muzułmańskich z Mekki.

619 r. n.e.

Aksum przestaje być stolicą państwa.

Ceremonia święta Timkat w Aksumie. Tłumy podążają za repliką Arki Przymierza, niesioną w uroczystej procesji.